

Зміст

<i>Передмова</i>	Ефект кажана	9
<i>Урок перший</i>	Пристебніть паски безпеки	19
<i>Урок другий</i>	Має значення не розмір державного апарату, а його якість	32
<i>Урок третій</i>	Ринок усе не відрегулює	54
<i>Урок четвертий</i>	Експерти мають дослухатися до людей, а люди — до експертів	70
<i>Урок п'ятий</i>	Життя в цифровому форматі	88
<i>Урок шостий</i>	Арістотель мав рацію: ми — соціальні тварини	108
<i>Урок сьомий</i>	Нерівність поглибиться	131
<i>Урок восьмий</i>	Глобалізація продовжується	148
<i>Урок дев'ятий</i>	Світ стає полярним	166
<i>Урок десятий</i>	Іноді найкращі реалісти — це ідеалісти	186
<i>Висновки</i>	Нічого не судилося	206
<i>Подяки</i>	.....	213
<i>Посилання</i>	.....	216
<i>Примітки</i>	.....	218

ПЕРЕДМОВА

ЕФЕКТ КАЖАНА

У *New York Times* її назвали «кулькою з колючками, яка облетіла весь світ¹. Наприкінці січня 2020 року Алісса Екерп та її колезі Дену Гіттінсу з Центрів з контролю та профілактики захворювань дали завдання — намалювати новий коронавірус. Потрібно було «щось таке, що запам'ятається всім», пояснила згодом Екерп *Times*. Тож вони створили зображення сріблястої кульки з яскраво-багряними колючками. Воно було наочним і тривожним, і вже невдовзі з'явилося скрізь — у газетах, журналах і телевізійних новинах. Якщо цієї міті ви замислилися про те, на що схожий коронавірус, вам з великою ймовірністю спаде на думку зображення Екерп—Гіттінса чи якась його похідна. У дещо похмурому світі професійних медичних художників такі картинки називають «парадним портретом» — зображення окремої вірусної частинки великим планом, що надає їй загрозливого вигляду й водночас створює враження, неначе вона величезна. Насправді ж за розміром новий коронавірус дорівнює 1/10 000 крапки наприкінці цього речення².

Нам часто радять мислити широко. Хоча, можливо, для початку нам не завадило б опанувати дрібніші категорії. Ми навчилися уявляти великі традиційні загрози, хай навіть вони стали дуже малоймовірними — наприклад, військові атаки і вторгнення, — і планувати для них масштабні симетричні відповіді. Держави витрачають трильйони доларів на розбудову потужної оборонної галузі, відстеження пересування армій планетою і військові навчання проти потенційних

ворогів. Тільки Сполучені Штати щороку виділяють майже три чверті трильйона доларів на оборонний бюджет⁴. Але водночас ми не готові захистити себе від... крихітного мікроба. Цілком імовірно, що ця вірусна частинка зумовить найбільшу шкоду для людства в економічній, політичній і соціальній сферах від часів Другої світової війни.

Ця книжка не про пандемію, а про світ, який народжується внаслідок неї й передусім нашої відповіді на це. Будь-яке велике потрясіння може мати різноманітні наслідки, які залежать від ситуації у світі на той момент і від реакції людей — страху, заперечення чи пристосування. На наслідки нового коронавірусу впливає той факт, що світ глибоко взаємопов'язаний, що країни здебільшого не були готові до пандемії, а на її початку багато з них — зокрема й найбагатіші держави світу — майже зупинили соціальне та економічне життя, чого ще ніколи не траплялося в історії людства.

Ця книжка про «світ після пандемії» — але не тому, що коронавірус уже позаду, а тому, що ми перетнули вкрай важливу межу. Досі майже ніхто з нині живих не знав з власного досвіду, що таке морвиця. Тепер знаємо, як і те, що таке пандемія. Ми побачили, які проблеми вона створює і скільки коштують заходи, пов'язані з її подоланням. Можливо, Covid-19 триватиме далі, та навіть якщо йому покладуть край, у майбутньому, напевно, траплятимуться нові спалахи інших масових захворювань. Здобувши теперішні знання і досвід, ми житимемо за нової постпандемічної ери.

Які саме наслідки матиме ця пандемія? Хтось скаже, що вона стане переломною подією сучасної історії — тим моментом, який назавжди змінить її перебіг⁴. Інші вважають, що після винайдення вакцини ми швидко повернемося до звичного життя⁵. Ще хтось стверджує, що пандемія не так змінить історію, як прискорить її перебіг⁶. Мені здається, що останній сценарій — найімовірніший. Леніну приписують такі слова: «У деякі десятиліття не відбувається нічого, тоді як за деякі тижні минають десятиліття». У багатьох

* Цей популярний на Заході вислів, який приписують Володимирові Леніну, найімовірніше, йому не належить. При наймені в такому вигляді він відсутній у «Повному зібрannні творів». Найближча за змістом цитата: «Місяці революції швидше і повніше виховують іноді громадян, ніж десятиліття політичного застою» (т. 10, с. 339). — Прим. наук. ред.

аспектах світ після пандемії стане прискореною версією знайомого нам світу. Та коли життя спливає у пришвидшенному режимі, по-дій вже не розвиваються природно, а їхні наслідки можуть бути руйнівними і навіть смертельними. У зо-х роках минулого століття багато країн, що розвивалися, упевнено рухалися до модернізації: суспільства переходили від сільського господарства до промисловості. Радянський Союз вирішив штучно й адміністративно пришвидшити цей процес. Це рішення — колективізація сільського господарства — призвело до голоду, «ліквідації» мільйонів одноосібних господарств, укорінення диктатури й деформації радянського суспільства. Світ на стероїдах може зіткнутися з непередбачуваними побічними ефектами.

Після пандемії країни, компанії та насамперед люди житимуть іншим життям. Навіть якщо економіка і політика повернуться у звичне русло, з людьми цього не станеться. Подолавши незвичайне й складне випробування, вони відчувають, що в них з'явилася досі незнана і важко здобута можливість. Герой роману Вільяма Максвелла «Вони налетіли, мов ластівки» (1937 рік), який пережив іспанку, відчуває, що «до нього міцно причепилося дивовижне почуття (на нього зійшло осяяння: ані він сам, ані всі інші не знали, що життя його буде таким)»⁷. Коли найгірше залишиться позаду, ми вийдемо в «мертве холодне світло завтрашнього дня», як висловилася письменниця Кетрін Енн Порттер у частково автобіографічній повісті «Блідий кінь, блідий вершник» (1939 рік) про те, як вона пережила ту саму пандемію. Її останній рядок: «Тепер часу стане на все»⁸.

Пошесті тягнуть за собою наслідки

Ми мали б її передбачити⁹. Коронавірус, може, й новий, а от пошесті — ні, вони траплялися й раніше. Зрештою, західна література починається з опису пошесті: у перших строфах «Іліади» Гомера грецьке військо спустошує моровиця. З'ясовується, що це кара небесна, яка зійшла на їхнього лідера — зарозумілого, пожадливого і сварливого царя Агамемнона. Перша серйозна історична розвідка, написана на Заході, також тісно пов'язана з пошестю, адже «Історія

Пелопоннеської війни» Фукідіда — це хроніки тривалого конфлікту між тогочасними супердержавами: Афінами і Спартою. Фукідід пише, що на початку цієї війни Афінами прокотилася страшна моровиця, яка забрала життя незліченої кількості фізично здорових жителів міста-держави і, що найважливіше, його неперевершеного лідера — Перикла. Політичні системи двох сторін цього конфлікту були дуже різними: Афіни були демократією, а Спарта мала диктаторський ухил. Так, перемога Спарти у війні змінила перебіг всієї світової історії. Але навряд чи буде перебільшенням сказати, що, якби не та епідемія, Афіни могли б перемогти й історія західного світу пішла б іншим шляхом — динамічна демократія стала б успішною рольовою моделлю, а не полум'ям, яке яскраво палало, але врешті згасло. Пошесті тягнуть за собою і такі наслідки.

Поза всяким сумнівом, найбільші наслідки мала епідемія бубонної чуми, яка почалася в Центральній Азії в 1330-ті, а упродовж наступного десятиліття охопила і Європу. Один середньовічний літописець¹⁰ звинуватив монголів у тому, що вони занесли хворобу на материк, закинувши катапультами заражені чумою трупи у генуезьку фортецю*. До речі, це перший випадок застосування біологічної зброї¹¹. Проте ймовірніше, що чуму поширювала всесвітня торгівля — її розносили каравани і кораблі, які возили товари зі Сходу до таких великих портів, як Мессіна на Сицилії та Марсель у Франції. Хворобу, яку ще називали чорною смертю, переносили блохи на щурячих спинах; це захворювання, яке вражало лімфатичну систему жертв, спричинило небачені відгоді страждання і смертність. Чума викосила майже половину населення Європи¹². Це захворювання, як і багато інших, досі не вдалося цілковито викоренити. Всесвітня організація охорони здоров'я і досі щороку повідомляє про кількасот випадків зараження бубонною чумою, яку, на щастя, тепер можна вилікувати за допомогою антибіотиків¹³.

Наслідки бубонної чуми були вибуховими. На переконання науковців, така кількість смертей поставила тогочасну економіку з ніг

---

* Мова йде про Каффу, теперішню Феодосію, обложену золотоординськими військама в 1346 році. Чи трапився епізод із трупами — незрозуміло, але поширення чуми зі Сходу на Захід саме через Крим вважається доведеним. — Прим. наук. ред.

на голову. Як пояснює Вальтер Шайдель, робочої сили залишилося мало, а землі було багато, тож зарплатня зросла, а рента знизилася¹⁴. Позиції робітників на ринку стали кращими, а у знаті навпаки гіршими. У переважній частині Західної Європи кріпацтво зійшло на нівець. Звісно, наслідки були різними для кожної країни й залежали від її економічних і політичних структур. У деяких місцях, де вжили репресивних заходів, майнова нерівність навіть зросла. Наприклад, східноєвропейські землевласники, які належали до класу знаті, скористалися горем і хаосом для того, щоб зміцнити хватку й посилити кріпосне право. Проте, окрім матеріальних наслідків, чума дала поштовх інтелектуальній революції. Багато європейців XIV століття почали цікавитися, чому Бог допустив таке пекло на землі, і поставили під сумнів глибоко вкорінені ієархії¹⁵, що зрештою дало змогу Європі звільнитися від середньовічної недуги і започаткувало Відродження, Реформацію та Просвітництво¹⁶. Смерть і жахіття зародили науку, осучаснення й зростання. На щастя, смертність від Covid-19 не така масова. Та чи пробудить пандемія нашої доби таку рефлексію у суспільстві, чи стане вона сумірним струсом для нашої безтурботності?

Історик Вільям Макніл, який написав знакову працю «Пошесті та народи», звернувся до епідеміології, намагаючись розгадати загадку: як незначній кількості європейських солдатів вдалося швидко завоювати мільйони людей у Латинській Америці й навернути їх у нову віру?¹⁷ Приміром, іспанський мореплавець Ернан Кортес разом із усього 600 солдатами пішов війною на мільйонну Ацтеську імперію. Макніл з'ясував, що розгадка криється в пошесті, яку конкістадори принесли з собою. Так вони перемогли не тільки вогнепальною зброєю, а й інфекцією на кшталт віспи, до якої в них уже сформувався імунітет, а в місцевого населення його не було. Оцінки смертності внаслідок спалахів цих захворювань на нових землях вражають: від 30 % населення на початку до 60 %, а потім і 90 % упродовж XVI століття — сумарно це десятки мільйонів людей. Макніл уявляє собі «психологічні наслідки захворювання, яке вбивало лише індіанців, а іспанців не зачіпало»¹⁸. За його припущенням, місцеве населення вирішило, що чужинці вклоняються могутнішим богам. Мабуть, цим і можна пояснити, чому така кількість

місцевих жителів скорилася контролю іспанців і увірувала в християнство.

З нашої пам'яті й досі не стерлася пандемія іспанського грипу, яка шаленіла в розпал Першої світової війни і забрала близько 50 мільйонів життів — це майже удвічі більше, ніж загинуло під час бойових дій^{19, 20}. (Це захворювання дістало свою назву не через те, що воно почалося в Іспанії: просто ця країна, яка не брала участі у війні, не цензурувала новин²¹. Отже, в Іспанії активно висвітлювали спалахи хвороби, через що люди почали вважати, що вона виникла саме там.) Від початку ХХ століття в науці стався величезний прорив. Тоді ніхто ще не бачив вірусу і тим паче не знав, як лікувати цю нову інфекцію²²: ані електронних мікроскопів, ані противірусних препаратів тоді ще не було. Однак три найважливіші на той час рекомендації служби охорони здоров'я — соціальне дистанцювання, маски й миття рук — і сьогодні лишаються трьома з чотирьох найважливіших механізмів стримування коронавірусу, доки не з'явиться вакцина. Четверта рекомендація — регулярне тестування — єдине нововведення.

Упродовж останніх десятиліть спалахи епідемій SARS, MERS, пташиного і свинячого грипу та вірусу Ебола поширювалися стрімко й на далекі відстані, тож численні експерти почали застерігати, що вже невдовзі ми можемо зіткнутися з епідемією насправді всесвітнього масштабу. Загал узяв це до уваги. У бестселері Річарда Престона «Гаряча зона» (1994) докладно описано походження вірусу Ебола. Фільм «Зараза» (2011) на основі епідемії SARS 2002–2003 років і пандемії свинячого грипу 2009 року — це фантазія про вірус, який забрав 26 мільйонів життів в усьому світі. У виступі на TED 2015 року Білл Гейтс застеріг: «Якщо упродовж наступних десятиліть щось і вб'є понад 10 мільйонів людей, то це, найімовірніше, буде дуже заразний вірус»²³. У 2017 році під час виступу на Мюнхенській конференції з безпеки він бив на сполох ще гучніше, стверджуючи, що така пандемія з доволі високою ймовірністю спалахне вже упродовж наступних десяти-п'ятнадцяти років²⁴.

Тоді вже не потрібно було бути провидцем, щоб уявити собі пандемію і стверджувати, що до її зупинки доведеться докласти більше часу, ресурсів і сил. У червні 2017 року, коли президент Дональд

Трамп запропонував скоротити бюджет головних відомств, які опікуються охороною здоров'я і захворюваннями, я торкнувся цієї теми у своїй програмі на CNN²⁵:

Одна з найбільших загроз для США зовсім невелика. Насправді вона крихітна, мікроскопічна, у тисячу крат менша за голівку шпильки. Смертоносні патогенні мікроорганізми — рукотворні чи природні — можуть спричинити всесвітню кризу охорони здоров'я, а Сполучені Штати до неї зовсім не готові. ...озирнімося лише на сто років назад, на 1918 рік, коли пандемія іспанського грипу забрала близько 50 мільйонів життів в усьому світі. У багатьох аспектах сьогодні ми навіть вразливіші. Перенаселені міста, війни, природні катаklізи, міжнародне авіасполучення — це все означає, що смертельний вірус, який поширився маленьким африканським селом, може потрапити будь-куди, зокрема й до Сполучених Штатів, за 24 години. ...біологічна безпека і глобальні пандемії не знають кордонів. Патогенні мікроорганізми, віруси і захворювання — це вбивці, для яких усі рівні. Коли почнеться криза, ми жалкуватимемо про те, що не збільшили фінансування і не налагодили всесвітньої співпраці. Та буде вже пізно.

Було вже пізно. Ми отримали достатньо попереджень, щоб озброїтися проти Covid-19. А втім, окрім конкретної небезпеки пандемії, нам належало побачити загальну ймовірність струсу для нашої системи.

Після Холодної війни у світі запанувала нова міжнародна система, яка тримається на трьох силах — геополітичній, економічній і технологічній: впливі американської держави, вільних ринках та інформаційній революції. Здавалося, що всі вони, разом узяті, роблять світ більш відкритим і успішним. Але в цьому світі все одно трапляється безліч криз, причому деякі з них стрімко виходять з-під контролю. Війни на Балканах, фінансовий колапс в Азії, теракти 11 вересня, усесвітня фінансова криза, і — зрештою — Covid-19. Усі вони різні, але їх об'єднує один принципово важливий чинник. Це все асиметричні струси — події, які починаються з малого, а потім охоплюють увесь світ, немов сейсмічні хвили²⁶. Це стосується

передовсім тих трьох струсів, наслідки яких назвуть найбільш стійкими, — терактів 11 вересня, краху 2008 року і коронавірусу.

Теракти 11 вересня змусили весь світ здригнутися і прикували увагу до такого вияву невдоволення цим новим світом, про який багато хто на Заході навіть не згадувався. Ці теракти поставили в центр уваги лютъ радикального ісламу, напруження на Близькому Сході та складні відносини Заходу з тим і з другим. Вони змусили США дати жорстоку відповідь, задіяти величезний апарат державної безпеки, а крім цього — розв'язати війну в Іраку й Афганістані, проводити військові операції в інших місцях і витратити 5,4 трильйона доларів на «війну з тероризмом»²⁷. Ця кампанія привела до кровопролиття, революцій, репресій, біженців, мільйонів жертв серед мирного населення і негативних наслідків, які тривають до сьогодні.

Другий струс був іншим — фінансовий крах, подібні до якого вже траплялися в історії. Ситі часи спричинили зростання цін на активи, якими почали спекулювати, утворилися економічні бульбашки, які й закінчилися неминучим колапсом. Ця криза почалася у Сполучених Штатах, але вона швидко охопила всю планету, зануривши світ у найгіршу економічну рецесію від часів Великої депресії. Економіка відновлювалася повільно, але ринки раптом почали стрімко зростати, що збільшило розрив між капіталом і робочою силою. У політичному вимірі ця криза мала багатогранні згубні наслідки. Попри те, що в основі цього краху лежали надмірності приватного сектору, у багатьох країнах люди почали тяжіти не до лівих ідей, а до право-го консервативного спектра. Економічна тривожність спричинила тривожність культурну, ворожість до іммігрантів і ностальгічне бажання повернутися у знайоме минуле. Відтак в усіх західних країнах змінився популізм правого крила²⁸.

Третій струс відбувається на наших очах. Можливо, він найбільший — і вже напевно найглобальніший. Те, що починалося як проблема охорони здоров'я Китаю, уже невдовзі переросло у глобальну пандемію. Але це ще тільки початок. Медична криза спричинила одночасну зупинку роботи майже всіх підприємств у всіх куточках світу, що зумовило Великий параліч — зупинку економіки як такої. Якщо вірити деяким оцінкам²⁹, економічні збитки від цієї пандемії

вже можуть позмагатися з наслідками Великої депресії³⁰. Політичні наслідки по-різному проявляються в різних країнах упродовж наступних років. Соціальні та психологічні наслідки — страх, ізоляція, безцільність — можуть тривати ще довше. Covid-19 чинить на кожного з нас глибокий довготривалий вплив, наслідки якого ми ще цілком не усвідомлюємо.

А втім, кожну з цих трьох величезних криз усесвітнього масштабу спричинило щось дрібне і, здавалося б, банальне. Ось, наприклад, теракти 11 вересня, скосні дев'ятнадцятьма юнаками, озброєними найпростішими і найпримітивнішими ножиками, які мало відрізнялися від тих, що були в ужитку за Бронзової доби — 4000 років тому. Але саме ці дев'ятнадцятеро юнаків здійняли хвилю ворожнечі, розвідувальних операцій, повстань і репресій в усьому світі. Чи, наприклад, причина світової фінансової кризи — незрозумілий фінансовий продукт «кредитно-дефолтний своп», такий собі різновид договору страхування, який поширювався насамперед на іпотеку; кредитно-дефолтні свопи включали до різноманітних пакетів банківських послуг, продавали і перепродавали, аж поки з них не утворився ринок на 45 трильйонів доларів³¹ — він утручі перевищував обсяг економіки США і становив три чверті від обсягу всесвітньої економіки³². А коли цей ринок обвалився, світова економіка полетіла слідом за ним, що закономірно спричинило хвилю популюму. Без кредитно-дефолтних свопів президента Дональда Трампа могло б і не бути.

А ця пандемія показала нам усім, як крихітна вірусна частинка, що жила в кажані в китайській провінції Хубей, може поставити світ на коліна. Маємо наочний приклад «ефекту метелика», коли по максимуму його крилець впливає на погодні умови на іншому кінці світу³³. Маленькі зміни можуть мати великі наслідки. Коли в магістральних високовольтних лініях або ж комп'ютерних мережах ламається якийсь крихітний елемент і передає своє навантаження сусідньому, який потім також ламається, виникає невідворотна ланцюгова реакція, що нарощує подібно до того, як з брижків здіймається величезна хвиля. Це зветься «каскадний збій». Одна помилка в роботі програмного забезпечення чи один несправний трансформатор можуть вимкнути всю систему. У біології також є схоже явище. Незначна